

تبیین ریشه‌های قرآنی اندیشه کلامی اعجاز قرآن

فرزانه روحانی مشهدی^۱

۱- استادیار پژوهشکده اعجاز قرآن، دانشگاه شهید بهشتی، f_rohani@sbu.ac.ir

چکیده

اندیشمندان میان «اعجاز» قرآن و «لهی بودن» این کتاب فرق می‌نهند؛ با این استدلال که تورات و انجیل از سوی خدا بود ولی اثبات صدق موسی و عیسی به وسیله تورات و انجیل نبود و نفس این کتب معجزه نبود؛ بلکه اثبات تورات و انجیل به دلیل صدق و معجزه نیاز داشت. موسی علیه السلام هرگز در برابر مخالفانش بر نزول تورات احتجاج نکرد و تنها میان یارانش که به راستی او باور داشتند، از تورات یاد می‌نمود. او زمانی که ادعای نبوت کرد به اموری مانند تبدیل عصا و غیره تحدی نمود. اما قرآن هم کتاب آسمانی وهم معجزه پیامبر خاتم است که بدان تحدی نموده‌است. اما برخی دانشمندان در مقام دفاع از اعجاز ذاتی قرآن در برابر معتقدان به صرفه، بر اجماع امت به عنوان سرچشمه اندیشه اعجاز قرآن تاکید می‌کنند. که چهارمین و آخرین منبع معتبر نزد دانشمندان مسلمان است. گویا دلالت آیات قرآن بر اعجاز را کافی ندانسته‌اند. از سویی سیر تطور اندیشه اعجاز قرآن نشان می‌دهد که این اندیشه اسلامی، پیش از آنکه خاستگاه قرآنی داشته و مورد عنایت مفسران باشد، برآمده از مباحثات دینی، مذهبی و کلامی است؛ از این رو برخی با تکیه بر این تمایز انگاری، در ریشه‌های قرآنی اندیشه کلامی اعجاز قرآن تشکیک کرده و مفهوم «آیه» بودن عبارات قرآن را در پیوند با مقاصد توحیدی تفسیر نموده و ارتباط آن با نبوت را گفتمانی پساقرآنی و زاییده شرایط عصری و مخالف جهان‌نگری قرآن معرفی و از استواری تفسیرهای رقیب تحدی که دلالت آیات موسوم به تحدی بر اعجاز قرآن را نفی می‌کند، دفاع می‌کنند.

به نظر می‌رسد، نقش قرآن و سنت به عنوان سرچشمه اندیشه اعجاز از بین منابع معتبر

چهارگانه هنوز هم چندان که باید، شناخته نیست و تنها موردی که به عنوان دلیل قرآنی اعجاز عموماً مورد بحث قرار گرفته آیات موسوم به آیات تحدی است و آسیب ابتناء اندیشه اعجاز بر آیات تحدی این است که این آیات از سوی طرفداران نظریه صرفه در جهت نفی اعجاز ذاتی قرآن تفسیر می‌شود؛ درحالی‌که اندیشه کلامی اعجاز، ریشه‌ها و سرچشمه‌های متعدد و فراوان در قرآن دارد. در این پژوهش ریشه‌های اندیشه اعجاز قرآن و نه تنها الهی بودن آن با استفاده از تعبیر گوناگون در قرآن مستدل شد. این دلایل عبارتند از:

۱. اطلاق لفظ آیه بر عبارات قرآن و بر معجزات پیامبران پیشین بر خلاف کتب آسمانی دیگر:

بررسی کاربردهای این کلمه در قرآن مصادیق زیر را برای آن آشکار می‌سازد:

• آیات قرآن و آیات الاحکام

• آیات بینات پیامبران یعنی معجزه در اصطلاح علم کلام

• پدیده‌هایی در آفاق یعنی عالم طبیعت یا در انفس یعنی سنتهای الهی در عالم انسانها

و جامعه بشری، مانند رویدادهایی در سرگذشت مردمان پیشین و رویدادهایی در آینده

حیات بشر

وجه مشترک هر سه مصداق فوق مصدر الهی آن و غیرقابل تقلید بودن این پدیده‌ها برای بشر عادی است. در نتیجه «آیه» در فرهنگ قرآن با مفهوم کلامی «معجزه» پیوندی نزدیک دارد. از سوی دیگر به کتب آسمانی پیشین چون تورات و انجیل در قرآن لفظ آیه اطلاق نشده است. بلکه این کتب در اوصافی مانند هدایت، نور، موعظه و تفصیل، حاوی حکم الله، و وعدالله با قرآن مشترکند. در این صورت «آیه» بودن عبارات قرآن تنها بر الهی بودن آن دلالت ندارد؛ زیرا کتب آسمانی پیشین نیز منشأی الهی دارند؛ بلکه «آیه» بودن بر سایر ویژگی‌های پدیده‌هایی که به عنوان «آیه» از سوی پیامبران ارائه شده نیز دلالت دارد. مانند عدم امکان نظیر آوری از سوی بشر و نشانه بودن برای امری یا سببی غیرمادی و خارق‌العاده که مبدأ غیبی دارد.

اگرچه برخی مفسران ذیل شش آیه، کتب آسمانی را مصداقی برای لفظ «آیه» شمرده‌اند؛ اما با بررسی تفصیلی این آیات روشن شد، دلیل قطعی بر چنین تطبیقی وجود ندارد؛ بلکه در همه این موارد مصادیق دیگر محتمل‌ترند.

۲. اوصاف شگفت‌انگیز قرآن: در بعضی اشارات قرآن، آثاری چون سخن گفتن مردگان و شکافته شدن زمین به قرآن نسبت داده شده و یا اثرگذاری قرآن بر دل مومنان به پدیده‌ای شگفت چون متلاشی شدن کوه تمثیل و تشبیه شده‌است؛ پس می‌توان نتیجه گرفت آثار معنوی قرآن رویدادی است که از لحاظ شگفتی و عظمت با پدیده‌ای از جنس معجزات حسی پیامبران پیشین معادل و مشابه است و این قرآن پدیده‌ای خارق‌العاده محسوب می‌شود، همان‌گونه که در تعریف کلامی معجزه قید شده است.

۳. شهادت خداوند از طریق کلام قرآن بر حقانیت رسول: معنای جمله «كَفَى بِاللَّهِ شَهِيدًا بَيْنِي وَبَيْنَكُمْ» این است که آنچه در قرآن در باره تصدیق رسالت آمده شهادت الهی بر رسالت است. در این صورت شهادت خداوند به حقانیت رسول الله به وسیله کلام خود در قرآن بر اعجاز قرآن در اصطلاح کلامیان دلالت دارد.

۴. تمامیت قرآن در انذار و ارجاع کافران خواستار معجزه به قرآن: قرآن در برابر کسانی که از رسول الله درخواست معجزه‌ای از جنس معجزات حسی داشتند، آنان را به این کتاب ارجاع داده و بر کفایت این کتاب به عنوان نشانه و گواه صدق رسول الله تاکید نموده‌است و بنابر آیات فراوان در قرآن، شنیدن آیات قرآن موجب اتمام حجت است. در نتیجه قرآن لزوماً معجزه است؛ زیرا معجزات با هدف اتمام حجت ارائه می‌شوند.

۵. تحدی به سوره‌های قرآن: اگرچه در تبیین آیات تحدی میان اندیشمندان از جهات گوناگونی اختلاف نظر وجود دارد؛ اما عموم معتقدان به اعجاز قرآن، خاستگاه قرآنی این اندیشه را آیات تحدی دانسته و برای یافتن سرآغاز بحث‌های اعجاز قرآن میان دانشمندان به این آیات در کتب تفسیری متقدم مراجعه نموده‌اند. همچنین برای وجه مثلثیت در آیات تحدی، شواهدی از آیات قرآن وجود دارد که برتری بی‌مانند این کتاب آسمانی را در سه وجه کلی لفظی و ادبی، معرفتی و علمی، ویژگی‌های آورنده را تایید می‌کند.

واژه‌های کلیدی:

اعجاز قرآن، ریشه‌های کلامی، آیات تحدی.